

נחל זרד ומפת מידבא: השלכות מקראיות

נחל זרד – הזיהוי המקובל

עבר הירדן המזרחי, בניגוד למערבי, הוא סכמתי מאוד. רובו רמה מישורית מוגבהת, שארבעה נחלים גדולים מחלקים אותה לחמישה גושים רחבי ידיים. ארבעת הנחלים האלה, הנקראים בפי הערבים (מצפון לדרום) – אל-ירמוק, א-זרקא, אל-מוג'ב ואל-חסא (או אל-קראחי), מכונים בכל מפה עברית – ירמוק, יבוק, ארנון וזרד. ירמוק אינו נזכר במקרא (בשונה מתקופתנו, לא עבר בו בתקופות המקראיות גבול בין עמים או שבטים), אבל שלושת השמות האחרים – יבוק, ארנון וזרד – הם נתונים מרכזיים במסעי בני ישראל בעבר הירדן (במדבר כ"א; דברים ב'ג'; שופטים י"א). הואיל וזיהוי ארנון ויבוק אינו מוטל בספק,¹ מתבקש שאחיהם הדרומי זרד יזוהה עם ואדי אל-חסא, המשלים את התמונה מדרום (ראה להלן, איור מספר 3). ואכן, זיהוי של נחל זרד עם ואדי אל-חסא מקובל בדרך כלל כמעט בכל הספרות המחקרית, האנציקלופדיות וספרי השימוש.² האם זיהוי זה נכון?

- * מאמר זה הוא הרחבה של מאמרי, 'Zared or Apea? One Significant Detail in the Madaba Map', *Scripta Classica Israelica* 19, 2000, pp. 105-162. המאמר הופיע גם בעברית בכתב העת המקוון *Kivunim* ביולי 2005. בשני המאמרים הללו התמקדתי במפת מידבא. המאמר הנוכחי ממשיך את הדיון אל שאלת זיהוי נחל זרד במקרא ובברייתא דתחומין. תודתי לעמוס קלוגר ולחיים בן דוד שנתנו לי ברצון מצילומיהם.
1. ש' ליונשטאם, ערך 'ארנון', *אנציקלופדיה מקראית* א, ירושלים תשט"ו, טור 598; G.L. Mattingly, 'Arnon', *Anchor Bible Dictionary* 1, pp. 398-399; 'ז' קלאי, ערך 'יבוק', *אנציקלופדיה מקראית* ג, ירושלים תש"ח, טורים 458-455; R.W. Younker, 'Jabbok', *Anchor Bible Dictionary* 3, pp. 593-594.
 2. להלן מדגם מייצג: N. Glueck, *Exploration in Eastern Palestine I*, AASOR 14, 1933-1934, p. 4; J. Simons, *The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament*, Leiden 1959, §439, p. 260; 'ז' וילנאי, *אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל*, תל אביב תשל"ז, טור 2105; 'י' אהרונאי, *ארץ ישראל בתקופת המקרא*, מהדורה מתוקנת בעריכת 'י' אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 23-24; 'י' צפריר, ערך 'נחל זרד', *אנציקלופדיה מקראית* ה, ירושלים תשכ"ח, טורים 811-812; G.A. Herion, 'Zered', *Anchor Bible Dictionary* 8, p. 1082; L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament I*, subsequently revised by W. Baumgartner and J. Stamm, Leiden-New York-Koehlen 1994, p. 280;

תפקידה המכריע של מפת מידבא

כפי שצוין לעיל, זיהוי המקובל של נחל זרד המקראי התבסס על שיקולים גאוגרפיים כלליים יותר מאשר על אינדיקציה מפורשת בכתובים. אולם, זיהוי מפורש של נחל זרד עם ואדי אל-חסא מצאו החוקרים במפת מידבא. מחברים הדנים בנושא מדגישים, שגם בתקופה הביזנטית, על כל פנים במסורת הזיהויים הנוצרית, מקובל היה לזהות את נחל זרד התנ"כי עם ואדי אל-חסא. כל זה אינו מחייב כמובן את הגאוגרף המקראי, אבל נקודת מוצא לדיון ודאי יש כאן.³

במפה מצויר נחל היורד ממזרח אל דרומו של ים המלח (ראה איור מספר 1). הכתובית המלווה אותו מוצגת בכל ההוצאות של מפת מידבא ובכל ספרי ההפניה המקובלים בצורה [Z]APEA, והכול מפרשים שהנחל הוא ואדי אל-חסא, אשר המפה קוראת לו 'זרד'.⁴

B.A. Levine, *Anchor Bible: Numbers 21-36*, New York 2000, pp. 90-91; B. MacDonald, *East of the Jordan*, Boston 2000, pp. 73-74. המסע והמחקר של המאה התשע עשרה, ראה: Fr. Kruse, *Ulrich Jasper Seetzen's Reisen II*, Berlin 1854, p. 350, n. 1; צ"ל אירבי וג' מאנגלס, **אל הסלע האדום**, ש' גונן (מתרגם), תל אביב תשנ"ה, עמ' 253 (המקור נכתב ב-1823), וכל ההפניות שאצל נ"צ הילדסהיימר וש' קליין, **גבולות הארץ: מחקרים**, ח' בר דרומא (מתרגם), ירושלים תשכ"ה, עמ' 99, הערה 485 (המקור נכתב ב-1885).

3. י' ברסלבי (לחקר ארצנו – **עבר ושרידים**, תל אביב תשי"ד, עמ' 261) כותב, שיאקות במאה השלוש עשרה ונוירי במאה הארבע עשרה הכירו את השם זרד בגבולו הדרומי של מחוז קיר מואב. אילו היה הדבר נכון, היה זה בסיס חשוב לזיהוי נחל זרד. לאמתו של דבר ישנה כאן הטעיה. ברסלבי מסתמך על אָבֶל (F.M. Abel, *Géographie de la Palestine* 1, Paris 1938, p. 489), אבל אָבֶל לא אמר אלא שיאקות ונוירי הכירו את השם ואדי אל-חסא בתחום כרכ (וגם זה לא מדויק; יאקות ציטט מתוך מקורותיו את השם אל-חסא, אבל כל מה שידע לומר עליו הוא שהוא 'מקום' [פ"ע אלג'נדי (מהדיר), **מעג'ם אלבלדאן ללשיח' אלמאמם שהאב אלדין אבי עבדאללה יאקות בן עבדאללה אלחמוי אלרומי אלבע'דאדי** ב, בירות חש"ד, עמ' 297]. ב'מראצד אל-אטלאע' לאבן עבד אלחק אלבע'דאדי שהוא יצירה המבוססת על יאקות, נוסף: "מקום בסוריה בקרבת אל-כרך, חושבני שהוא ואדי" [ע"מ אלבג'אוי (מהדיר), **מראצד אל-אטלאע עלי אסמאא אלמכנה ואלבקאע לצפי אלדין עבד אלמאמן בן עבד אלחק אלבע'דאדי** א, בירות 1992, עמ' 402]. במקום אחר (ד, עמ' 153) הזכיר יאקות מקום בשם זרד בפרס, הרחק מארץ ישראל.

4. מ' אבי-יונה, 'מפת מידבא: תרגום ופירוש', בתוך: ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), **ארץ ישראל במפת מידבא, אריאל** 116, ירושלים תשנ"ו, עמ' 37, מס' 16 (ראה איור מספר 2); י' צפיר, 'הפרובינציות בארץ ישראל', בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 361; H. Donner, *The Mosaic Map of Madaba*, Hague 1992, p. 41, n. 15; G. Schmitt, *Siedlungen Palästinas in Griechisch-römischer Zeit*, Wiesbaden 1995, p. 287; E. Alliata, 'The Legends of the Madaba Map',

מה באמת אומרת המפה?

בהתבוננות במפת מידבא הגעתי למסקנה הברורה שהאות האחרונה בשם זה אינה יכולה בשום פנים להתפענח כ-Δ. לפי צורתה האות הזאת היא Α, בהתאמה מלאה לצורת האות Α בכל מקום במפה. Δ צורתה תמיד צורת משולש, לרוב שווה שוקיים,

איור מספר 1: החלק הדרום-מזרחי של אזור ים המלח במפת מידבא.

in: M. Piccirillo and M. Alliata (eds.), *The Madaba Map Centenary*, Jerusalem 1999, p. 60 (במראה המקום האחרון מופיע הזיהוי בתוספת סימן שאלה!).

שבסיסו אופקי.⁵ באות A, לעומת זאת, הקו התחתון הוא כמעט תמיד אלכסוני, צדו השמאלי מתחבר אל תחתית השוק השמאלית, וצדו הימני נוגע בשוק הימנית מעל הרבע התחתון שבה.⁶ להתרשמות טובה מצורת שתי האותיות זו לצד זו, השווה למשל לשם השבט 'דן' (ΔAN) שנכתב באותיות רבתי קרוב לתחתית המפה, ושם השבט 'יהודה' (IOYΔA) מתחת לאמצע המפה (ראה איור מספר 2).⁷

זאת ועוד, לדעתי ההתבוננות במפה שוללת גם את ההשלמה Z בתחילת המילה. בהתחשב בגודל האותיות שלאורך קו הנחל וברוח שביניהן, אם מנסים להשלים את קו הרכס ההררי השחור בחלק הפגוע שמעל ה-A הראשונה שבשם, לא נשאר מקום לאות נוספת בתחילת המילה.

הווי אומר, השם הכתוב כאן הוא 'APEA' (= Area). כל החוקרים שקראו כאן 'ZAPEA' (= Zared) לא ראו אלא מהרהורי לבם.

איור מספר 2: השמות דן (מימין) ויהודה במפת מידבא.

5. ראה: J. Russell, 'The Paleography of the Madaba Map', *ibid.*, pp. 127-129, המגיש שני עיצובים המייצגים 16 דוגמות של Δ ממפת מידבא ועוד 19 דוגמות ממקורות אחרים בני זמנה. בכולם יש בתחתית האות קו אופקי.
6. ראה: שם, עמ' 127, שלושה עיצובים מייצגים ל-190 היקרויות במפת מידבא.
7. כמה מחברים הבחינו בנקודה זו. כבר עם הפרסום הראשון של מפת מידבא כתב קלרמון-גנו: "It should be noted that the last letter looks more like an alpha than a delta" (Ch. Clermont-Ganneau, 'The Madaba Map', *PEFQst* 1897, p. 220) וכיוצא בזה כתב באותה שנה לגרנז' (Fr. M.J. Lagrange, 'La Mosaïque Géographique de Madaba', *RB* 6, 1897, p. 173). בין החוקרים העבריים יצוין י' ברסלבי, שהעיר דברים דומים בשני מקומות בכתביו (הידעת את הארץ ג, תשי"א, עמ' 330; לחקר ארצנו: עבר ושרידים, תל אביב תשי"ד, עמ' 261). אבל התבטאויות אלו, שמלכתחילה נאמרו בהיסוס (ראה גם את רישומו של עליאתא [לעיל, הערה 4]: [Z]ape<δ> Zared?), לא הטביעו את חותמן בספרות המחקרית שדבקה בזיהוי הנחל שבמפת מידבא כנחל זרד, כנראה מכוח מה שנתפס כנתונים מקראיים המסייעים לזיהוי. כך חברו יחד הביצה והתרנגולת וכל אחת נחשבה מקור לחברתה!

מה הוא הנחל המצויר במפה?

יתרה מזאת, דיוק נוסף בפרטי המפה בקטע זה, יחד עם ממצאי העשורים האחרונים, מעמידים בספק רב אפילו את הפרשנות הגאוגרפית, שהנחל המצויר כאן הוא ואדי אל-חסא. שלושה פריטים שזיהוים ודאי מלווים במפה את הנחל. מצפון לחלקו העליון מצוירת [XARA]XMWB[A] (= Charach Moba), היא אל-כרכ (לפי המקובל, קיר מואב שבמקרא), תוך הדגשת ההר התלול שעליו היא יושבת (ראה איור מספר 1). מדרום לחלקו התחתון נראים העיירה ZOOA (= Zoora; צוער) עטורת התמרים, בעמק שבדרום-מזרח ים המלח, ומעליה בתחתית גוש הררי כנסייה לכבוד לוט הקדוש (TO TOY AΓIOY Λ[WT]) (ראה איור מספר 1). קשה לפקפק בזיהוי Zoora עם א-צאפי של היום, השוכנת בצמוד לשפכו של ואדי אל-חסא מדרום, ואף כנסיית לוט מן התקופה הביזנטית מזהה בלי ספק באתר שנתגלה בשנות השמונים מצפון לוואדי אל-חסא בצלע גבעה למרגלות ג'בל אל-חסא.⁸

אוסף עוד, כי אף על פי שאין לדקדק במרחקים ובפרופורציות במפת מידבא, מכל מקום כדאי לשים לב שהמרחק בין הנחל לבין Charach Moba דומה למרחק שבין הנחל לבין Zoora וכנסיית לוט (ומעט קצר יותר). נקודת השפיכה של הנחל אל הים מניחה בערך 1/5 של הים מדרום ו-4/5 מצפון.

מן הנתונים הללו עולה, שאין התאמה טובה בין הנחל שבמפה לבין ואדי אל-חסא. אפשר לטעון שבעל המפה לא דייק, או שזכרוננו הטעהו ודימה לעצמו את ואדי אל-חסא בקו צפוני יותר,⁹ אבל נראה לי שטענה מסוג זה צריכה ביסוס ממשי ומוכח. בדרך כלל, בעל המפה מראה שליטה נאה בפרטי הארץ כולה ואזור זה בפרט, ועדיף לחפש פתרונות אחרים. הנחל כפי שהוא מצויר, עשוי להתאים יותר לוואדי אל-עראק/אל-חדירה¹⁰ ואולי לוואדי אל-עסאל, שני הנחלים העיקריים המנקזים את

8. האתר הוא מערה שעליה נבנתה כנסייה. כתובת הפסיפס שבכנסייה מזכירה את לוט. ראה: דונר (לעיל, הערה 4), עמ' 42; ג' ברקאי וא' שילר, 'אתרים ומקומות במפת מידבא', בתוך: **ארץ ישראל במפת מידבא** (לעיל, הערה 4), עמ' 102-103; עליאתא (לעיל, הערה 4), עמ' 58 והביבליוגרפיה בעמ' 267א.

9. כך סובר דונר (לעיל, הערה 4, עמ' 19): "The artist was not very familiar with the area south of the Dead Sea..." אינני נכנס כאן לשאלת מפלס ים המלח באותה תקופה (ראה: D.H.K. Amiran, 'The Madaba Mosaic Map as a climate Indicator for the Sixth Century', *IEJ* 47, 1997, pp. 97-99; R. Bookman [Ken-Tor] and others, 'Late Holocene lake levels of the Dead Sea', *Bulletin of Geological Society of America* 116, 2004, pp. 555-571). בסופו של דבר, בין אם המפלס גבוה יחסית או נמוך יחסית, הפרופורציה של המפה אינה אפשרית אם אכן מדובר בוואדי אל-חסא.

10. חלקו העליון של הוואדי שעובר למרגלות הכפר אל-עראק נקרא על שם הכפר (פירוש השם בערבית מדוברת: סלעים, צוקים, נקרות או מערות). בהמשכו הוא נקרא חדירה (השם חדירה/א נרשם במפות שונות וגם אצל מחבר החי ופועל באזור, סלטאן עבדאללה אל

השטח שבין ואדי אל־כרכ לוואדי אל־חסא (ראה איור מספר 3. יש לתת את הדעת בהקשר זה לזיהוי ΘAPAIC (= Tharais) ו־AIA (= Aia) שמצפון לנחל וממערב ל־[XAP]AXMOB[A] (Charach Moba).¹¹

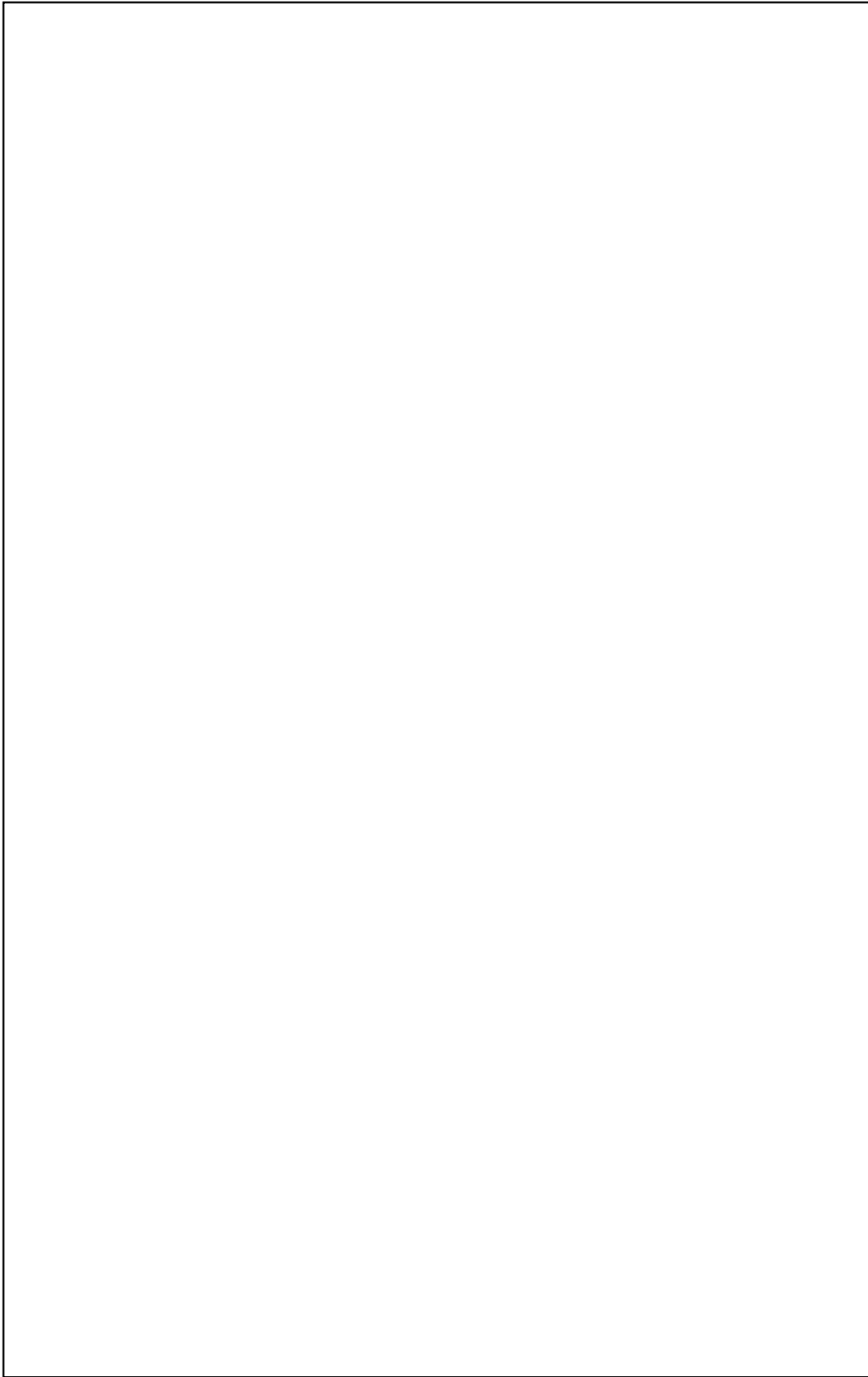
Area – מה היא?

משהשתכנענו שהכתובית כאן היא 'APEA' (Area) – צריכים אנו לנסות לברר מה טיבו של שם זה. ככל שהשיגה ידי, לא מצאתי את השם הזה במקורות התקופה, ולא כדוגמתו בנומנקלטורה המאוחרת יותר. ואולם, השם מעורר אסוציאציה לשם Areopolis, אשר היא ו־Charach Moba (= אל־כרכ) היו שתי הערים הראשיות באזור מואב הדרומית שמדרום לארנון. אריאופוליס הוא שמה הנכרי של רבת מואב, היא כיום א־רבה מצפון לכרכ בדרך אל נחל ארנון. יש כנראה קשר בין השם היווני Areopolis לבין השם המקראי עֶר. ההקשרים המקראיים שבהם נזכרת ער אינם לגמרי חד־משמעיים, אבל נדמה שאפשר להסיק מן הכתובים שְׁעַר היה שמו של החלק הדרומי של מואב, אותו חלק שלא נכבש בידי סיחון מלך האמורי ולא בידי ישראל. נראה שהייתה גם עיר בשם זה באותו אזור.¹² מעתה, שמא מותר לשער

מעאני, בספרו אסמאא אלמואקע אלג'ע'ראפיה פי מחאפט'ה אלכרך: דראסה אשתקאקיה ודלאליה ["שמות המקומות הגאוגרפיים במחוז אל־כרך: עיון אטימולוגי וסמנטי"], מאתה 1994, עמ' 64. ואולם, אצל מוסיל (A. Musil, *Arabia Petraea I: Moab*, Wien 1907, p. 260), שהוא מחבר דייקן ואמין בדרך כלל, נרשם שם הנחל בגרסה w. el-Gedira. גם במפה בריטית (Palestine and Trans-Jordan 1:250,000, Jerusalem (drawn 1930, printed 1935), אבל בין מקורות המפה רשומה מפת מוסיל, וממילא אפשר שאין כאן עדות נפרדת. Jeditra, אבל בין מקורות המפה רשומה מפת מוסיל, וממילא אפשר שאין כאן עדות נפרדת. עד שלא יוכח אחרת, אני מניח שהגרסה הנכונה היא 'חדירה'. ייתכן שמקור החילוף בין שתי הגרסות ברישום ערבי, בשל המראה השווה של שתי האותיות ג'ים וחאא. אפשרות אחרת: השפעת ואדי קטן צפוני יותר, אחד מיובלי הארנון, הנקרא בשם ג'דירה (שם, עמ' 376; גליק [לעיל, הערה 2], עמ' 58).

11. קלרמונגנו (לעיל, הערה 7, עמ' 220) כתב, שמשיקולים של היגיון טופוגרפי יש לזהות את הנחל הזה עם ואדי כרכ ולא עם ואדי אל־חסא. לטעמי, הדין עמו באשר לשלילת מועמדותו של ואדי אל־חסא, אבל ואדי כרכ אינו יכול להתאים, כיוון ש־AIA המזוהה בוודאות בכפר עי, מסומנת בצפונה (לזיהוי AIA ו־ΘAPAIC ראה: ח' בן־דוד, 'לזיהויים של היישובים עיה ותראיס ממזרח לים המלח', **קתדרה** 93, תש"ס, עמ' 57-66). אם מקבלים את הזיהוי הרווח של תראיס עם עין תרעין/אל־עראק, ואדי חדירה הוא המתאים לוואדי המצויר במפה.
12. כך הסיק מן הכתובים ג'ורג' אדם סמית בפירושו לדברים ב' (G.A. Smith, *The Book of Deuteronomy*, Cambridge 1950, p. 34). לדעות שונות וביבליוגרפיה רחבה ראה: ב' עודד, ערך 'ער, ער מואב', **אנציקלופדיה מקראית** ו, ירושלים תשל"ב, טורים 343-344; ד' בן גד הכהן, "'והב בסופה" ו"שבת ער"', **קתדרה** 95, תש"ס, עמ' 9-16; G.L. Mattingly, 'Ar', *Anchor Bible Dictionary* 1, p. 321. לדעתי, הנתונים המכריעים הם: א. שלוש הזכרות השם בדברים ב', המלמדות ש'ער' הוא כינוי כללי לארץ מואב שמהארנון ודרומה; ב. התקבולת המשלימה בישעיהו ט"ו, א, ממנה משמע ש'ער מואב' ו'קיר מואב' הן ערים ראשיות במואב.

נחל זרד ומפת מידבא: השלכות מקראיות

איור מספר 3: נחלי עבר הירדן המזרחי (מפה: סופר מיפוי).

ש־Area היה שמו של כל חבל הארץ הזה, יורשו היווני של השם הטריטוריאלי ער, ואין תמה שהעיר הראשונה באותו חבל נשאה את השם המורכב Areo + polis = 'עיר ער'.¹³

אמנם, השערה זו מחייבת אותנו לייחס אי־הבנה קטנה לאומנים שעשו את המפה; נצטרך להניח שבתכנית המפה שהוצגה בפניהם בתחילה, היה השם APEA אמור להתפרס על פני רוב השטח ההררי שממערב ל־Charach Moba, האומנים לא הבינו זאת והצמידו את השם אל הנחל. הנחה זו יכולה אולי להסתייע בעובדה, שאין במפת מידבא עוד נחל ארץ ישראלי ששמו נרשם בצדו. זרועות הדלתא של הנילוס מסומנות בשמותיהן, אבל נחלי הארץ (יש במפה שבעה נחלים) אינם מלווים בשמות. יכול הטוען לטעון שאולי בחלקים הפגומים של המפה היו נחלים מסומנים בשם, אבל "אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות".

עלינו להתייחס כאן לעוד שאלה: אם נכון הדבר שהנחל המסומן אינו ואדי אל־חסא, מה ראה יוצר המפה לסמן נחל משני ולוותר על ואדי אל־חסא הראשי? התשובה יכולה להיות, שבעל המפה התעניין יותר בנחלים העוברים באזורים המיושבים. ובכל אופן, יש לזכור שבחירת הנחלים שצוירו במפת מידבא לא הייתה שיטתית. לדוגמה, ואדי קלט וכל שאר נחלי עבר הירדן המערבי אינם מצוירים במפה, ואילו נחל אוג (מִכְלָךְ) הקטן יחסית, מצויר בה.

מסקנת ביניים: מפת מידבא לא שייכת לדיון

הבה נסכם את מה שלמדנו עד עכשיו:

- א. השם זרד אינו נזכר כלל במפת מידבא. הכתובית הצמודה אל הנחל הדרומי בין הנחלים המצוירים ממזרח לים המלח, היא APEA (Area).
- ב. ספק רב אם ניתן לזהות נחל דרומי זה עם ואדי אל־חסא, ויותר מסתבר שמתואר כאן נחל צפוני יותר.
- ג. בדרך השערה אפשר אולי לקשר את השם APEA אל ער המקראית, בתנאי שמניחים שיוצרי המפה שגו שגיאה קלה באופן שבו הציגו את הכתובית.

13. כך ביאר את השם היירונימוס בפירושו לישעיהו ט"ו. אוסביוס באונומסטיקון 25, 26-36 (מלמד 176) כתב, שתושבי האזור העריצו ומעריצים אל בשם אריאל (השווה: שמ"ב כ"ג, כ וכתובת מישע שורה 12), שאותו הם מזהים עם אֶרֶס אל המלחמה היווני ועל שמו קרויה העיר. מעניין שהשם השמי 'רבת מואב' נזכר רק במקורות יוניים ורומיים, לרבות מטבעות ואבני מיל. לריכוז ידיעות ומקורות על העיר ושמה ראה: P. Thomsen, *Loca Sancta*, Halle 1907, p. 25; שמיט (לעיל, הערה 4).

נחל זרד במקרא

נשוב עתה אל נתוני המקרא. **נחל זרד** נזכר בשתי פרשיות בתורה המתארות את מסעות בני ישראל בעבר הירדן: בתיאור קורות העם כסדרם בבמדבר כ"א, ובסקירה המסכמת של משה בדברים ב'ג'. נציג כאן את שתי המקבילות זו מול זו:

במדבר כ"א, ד-לה	דברים ב', א-לד - ג', א-ד
וַיִּסְעוּ מִהָרֹּם הַהוּא דֶּרֶךְ יָם סוּף לְסַבֵּב אֶת אֶרֶץ אֲדוֹם...	וְנָסַב אֶת הָרָשָׁעִיר יָמִים רַבִּים... וְנָעֲבֹר מֵאֵת אֲחִינוּ בְּנֵי עֲשׂוֹ הַיִּשְׂבִּים בְּשָׁעִיר מִדֶּרֶךְ הָעֲרָבָה מֵאֵילָת וּמֵעֵצִין גִּבְרָה
וַיִּסְעוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּחֲנוּ בְּאֵבֶת. וַיִּסְעוּ מֵאֵבֶת וַיַּחֲנוּ בְּעֵי הָעֲבָרִים בַּמִּדְבָּר אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מוֹאָב מִמִּזְרַח הַשָּׁמֶשׁ.	וְנָפֹן וְנָעֲבֹר דֶּרֶךְ מִדְבָּר מוֹאָב... עֲתָה קָמוּ וְעָבְרוּ לָכֶם אֶת נחל זרד וְנָעֲבֹר אֶת נחל זרד .
מִשֶּׁם נָסְעוּ וַיַּחֲנוּ בְּנַחַל זָרָד.	וְהַיָּמִים אֲשֶׁר הִלְכְנוּ מִקְדָּשׁ בְּרָנֶעַ עַד אֲשֶׁר עָבְרָנוּ אֶת נַחַל זָרָד שְׁלֹשִׁים וּשְׁמֹנֶה שָׁנָה עַד תָּם כָּל הַדּוֹר אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה מִקֶּרֶב הַמַּחֲנֶה כְּאֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לָהֶם. וְגַם יָד ה' הָיְתָה בָּם לְהַמָּם מִקֶּרֶב הַמַּחֲנֶה עַד תָּמָם. וַיְהִי כְּאֲשֶׁר תָּמוּ כָּל אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה לְמוֹת מִקֶּרֶב הָעָם. וַיְדַבֵּר ה' אֵלַי לֵאמֹר. אֵתָה עֹבֵר הַיּוֹם אֶת גְּבוּל מוֹאָב אֶת עַר. וְקִרְבַּת מוֹל בְּנֵי עַמּוֹן אֶל תִּצְרֹם וְאֶל תִּתְּנֶנּוּ בָּם...
מִשֶּׁם נָסְעוּ וַיַּחֲנוּ מֵעֵבֶר אֶרְנוֹן אֲשֶׁר בַּמִּדְבָּר הַיָּצֵא מִגְּבֹל הָאֱמֹרִי כִּי אֶרְנוֹן גְּבוּל מוֹאָב בֵּין מוֹאָב וּבֵין הָאֱמֹרִי...	קוּמוּ סָעוּ וְעָבְרוּ אֶת נַחַל אֶרְנוֹן רְאֵה נִתְּתִי בְיָדְךָ אֶת סִיחֹן מֶלֶךְ חֲשָׁבוֹן...
וַיִּשְׁלַח יִשְׂרָאֵל מַלְאָכִים אֶל סִיחֹן מֶלֶךְ הָאֱמֹרִי לֵאמֹר. אֶעֱבְרָה בְּאַרְצְךָ...	וְאֶשְׁלַח מַלְאָכִים מִמִּדְבָּר קְדָמוֹת אֶל סִיחֹן מֶלֶךְ חֲשָׁבוֹן דְּבַרִּי שְׁלוֹם לֵאמֹר. אֶעֱבְרָה בְּאַרְצְךָ...
וְלֹא נָתַן סִיחֹן אֶת יִשְׂרָאֵל עֹבֵר בְּגִבְלוֹ וַיֹּאסֹף סִיחֹן אֶת כָּל עַמּוֹ... וַיִּלָּחֶם בְּיִשְׂרָאֵל. וַיִּכְּהוּ יִשְׂרָאֵל לְפִי חֶרֶב וַיִּירֶשׁ אֶת אֶרְצוֹ מֵאֶרְנוֹן עַד יַבֶּק עַד בְּנֵי עַמּוֹן כִּי עַז גְּבוּל בְּנֵי עַמּוֹן...	וְלֹא אָבָה סִיחֹן מֶלֶךְ חֲשָׁבוֹן הָעֲבָרִנוּ בּוֹ... וַיֹּצֵא סִיחֹן לִקְרָאתָנוּ הוּא וְכָל עַמּוֹ... וַנֵּךְ אֹתוֹ וְאֶת בָּנוּ [בְּנֵי קָרִי] וְאֶת כָּל עַמּוֹ... וַנִּלְכַּד אֶת כָּל עָרָיו...
וַיִּפְּנוּ וַיַּעֲלוּ דֶּרֶךְ הַבָּשָׁן וַיֹּצֵא עוֹג מֶלֶךְ הַבָּשָׁן לִקְרָאתָם... וַיִּכּוּ אֹתוֹ... וַיִּירֶשׁוּ אֶת אֶרְצוֹ.	וְנָפֹן וְנָעֲלָ דֶּרֶךְ הַבָּשָׁן וַיֹּצֵא עוֹג מֶלֶךְ הַבָּשָׁן לִקְרָאתָנוּ... וַנִּכְּהוּ... וַנִּלְכַּד אֶת כָּל עָרָיו...

התיאור בספר דברים ארוך יותר ויש בכל פרשה הדגשים שאין בחברתה, אבל המסגרת הגאוגרפית והכרונולוגית אחת היא בשתי המקבילות. בשתייהן סדר המאורעות הוא: א. הקפת ארץ אדום/הר שעיר; ב. נסיעה צפונה ומעבר במדבר שממזרח למואב; ג. מעבר נחל זרד; ד. מעבר נחל ארנון; ה. קריאת שלום לסיחון שלא נענתה; ו. מלחמה בסיחון וכיבוש ארצו; ז. מלחמה בעוג מלך הבשן וכיבוש ארצו.

מהבחינה הגאוגרפית, בשתי הפרשיות נחל ארנון הוא הגבול הצפוני של מואב. במדבר כ"א נאמר, שגם החלק שמצפון לארנון היה שייך לפני כן למואב אלא שנכבש על ידי סיחון, ובעת בוא בני ישראל היה הוא הגבול בין מואב ובין האמורי. בני ישראל עברו את נחל ארנון באזור המזרחי וחנו במדבר קדמות, שהוא המדבר "היצא מגבל האמורי". **בשתי הפרשיות עברו ישראל קודם כול במדבר מואב, אחר כך חצו את נחל זרד, ומיד אחריו חצו את נחל ארנון.** אם נותנים לכתובים לדבר בעד עצמם, ברור הדבר שנחל זרד נמצא בצפונה של מואב, ועל כן אין הוא יכול להתאים לוואדי אל-חסא, שלדברי הכול הוא גבולה הדרומי של מואב. יתר על כן, בספר דברים משווה הכתוב חגיגות מיוחדת למעבר נחל זרד; כאן סוף הנדודים, כאן מסתיימות שלושים ושמונה שנות הנדודים שהחלו בחטא המרגלים: "ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות מקרב העם". עתה נכנסים בני ישראל אל תוך ארץ האמורי העומדת להיות להם לנחלה, ותוך כדי כך הם קרבים מול בני עמון (= רצועת ההר הגבוה שבמזרח ארצו של סיחון), שאת ארצם לא יירשו. חשיבותו של נחל זרד היא בהיותו התחנה האחרונה לפני מעבר הארנון. מסתבר אפוא שמקום חציית נחל זרד קרוב אל מקום חציית הארנון. כל הנתונים הללו אינם הולמים את ואדי אל-חסא. חוקרים שונים אכן עמדו על עיקרו של עניין זה והציעו לזהות את נחל זרד באחד מיובלי נחל ארנון. בהמשך דיוננו נבחן הצעות אלו.

אולם, הזרם העיקרי בספרות המחקרית ובפרשנות המודרנית ממשיך להחזיק בזיהוי זרד = אל-חסא. רבים חוזרים על הזיהוי ומתעלמים מהפסוקים השוללים אותו. בין המחברים שהתמודדו עם הקושי, אני מוצא **שתי דרכי התמודדות.**

הדרך הראשונה מסתמכת על הכתובים כפי שהם לפנינו ומצליחה להתאים את נחל זרד לוואדי אל-חסא בעזרת פרשנויות גאוגרפיות או לשוניות. יש אומרים שגם המדבר שמדרום לוואדי אל-חסא, כלומר דרומית-מזרחית לארץ מואב, יכול להיקרא "מדבר מואב" והמדבר "אשר על פני מואב ממזרח השמש".¹⁴ מהבחינה הלשונית פירשו אחדים "אתה עבר היום את גבול מואב" – אתה נכנס היום אל תוך גבול

14. ראה: י' אהרונ' (לעיל, הערה 2), עמ' 163; ב' עודד, ערך 'עיים, עיי העברים', **אנציקלופדיה מקראית** ו, ירושלים תשל"ב, טור 188. לריכוז הפניות המתמודדות עם הבעיה בצורה דומה ראה: M. Miller, 'The Israelite Journey through (around) Moab and Moabite Toponymy', *JBL* 108, 1989, p. 588 and n. 16.

מואב.¹⁵ יש שתרגמו "ונפן ונעבר דרך מדבר מואב" – "and we marched on in the direction of the wilderness of Moab",¹⁶ או אף ביתר הדגשה "we came to the way that leadeth to the desert of Moab".¹⁷

הדרך השנייה סוברת שנתוני המקרא אינם מדויקים¹⁸ או צריכים תיקון.¹⁹ בגרסתה הקיצונית, היותר אפנתית באסכולות מחקריות מסוימות בשלושים השנה האחרונות, היא בוחרת **לפסול את עדות המקרא מכול וכול**. חוקרים המחזיקים בעמדה זו²⁰ טוענים, שהפרשיות העוסקות בנדודי בני ישראל בעבר הירדן מלאות סתירות וקושיות, המעידות על כך שלפנינו ליקוט מאוחר שאין לו שום ערך היסטורי. לא זו אף זו, לדידם של חוקרים אלו, העורכים המאוחרים של במדבר כ"א ודברים ב' אף לא הכירו את פרטיה הגאוגרפיים של ארץ מואב שמדרום לארנון, ובישלו 'דייסה גאוגרפית' שאין לה קשר עם המציאות. על כן אין תמה שגם נחל זרד ממוקם בפרשיות אלו במיקום שגוי!

15. הבנה זו משתמעת מדברי מפרשים שהוסיפו בפסוק הבא: [וכאשר תתקרב] מול בני עמון (ראב"ע, King James Version). אצל מילר (לעיל, הערה 14, עמ' 583), פירוש זה הוא היחיד האפשרי. ואולם, עיון בקונקורדנציה מוכיח באופן חד-משמעי, ש'עבר את-' פירושו to pass by, to leave the place behind one. ראה: בראשית ל"ב, לא; שופטים י"א, כט; שמ"ב י"ח, כג.
16. M. Weinfeld, *Anchor Bible: Deuteronomy 1-11*, New York 1991, p. 154.
17. New Advent Bible (www.newadvent.org/bible), first published 1609 by the English College at Douay, Deut. 2:8.
18. ברסלבי (לעיל, הערה 3, עמ' 261): "כל המשווה את שלושת מקורות במדבר כ"א, י"א ואילך, במדבר ל"ג, מ"ד ואילך ודברים ב', ח' ואילך, המספרים על הליכת בני-ישראל בארצות אדום ומואב, ייווכח כי אין בהם התאמה לא בתיאור הדרכים בהם חדרו בני-ישראל אל ארץ-מואב, לא בשמות התחנות ולא בסדרן של התחנות. כן יגיע לכלל מסקנה, כי התורה לא הקפידה כאן על האוריינטציה הגאוגרפית של מדבר אדום ומואב, ומשום כך נוצר הרושם כאילו נחל-זרד הוא נחל במזרחה של ארץ מואב, על גבול המדבר".
19. ראה: M.J. Lagrange, 'L'Itinéraire des Israélites: du pays de gessen aux bords du Jourdain', *RB* 9, 1900, pp. 286-287. להשמיט את "במדבר אשר על פני מואב ממזרח השמש" ("גלוסה שנלקחה משופטים יא"), ולזהות את עיי העברים עם עי, היא AIA של מפת מידבא. אַבֶּל (לעיל, הערה 3, ב, עמ' 216), מציע להחליף את סדר הסיפור במדבר כ"א ולהקדים את נחל זרד לעיי העברים.
20. J. Van Seters, 'The Conquest of Sihon's Kingdom: A Literary Examination', *JBL* 91, 1972, pp. 182-197; S. Mittmann, 'Num 20.14-21 – eine redaktionelle Kompilation', in: H. Gese and H.R. Rüger (eds.), *Wort und Geschichte: Festschrift für Karl Elliger zum 70 Geburtstag*, Neukirchen-Vluyn 1973, pp. 143-149; G. Davis, 'The Wilderness Itineraries and the Composition of the Pentateuch', *VT* 33, 1983, pp. 1-13. עמ' 577-595; נ' נאמן, 'פרשת "כיבוש הארץ" בספר יהושע', בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), *מנוודות למלוכה*, ירושלים 1990, עמ' 289-290.

כשלעצמי, הגישה הראשונה נראית לי דחוקה, ועם הגישה השנייה אינני רואה צורך להיכנס לוויכוח.²¹ רוב הקושיות שמציגים בעלי גישה זו הן לטעמי מאולצות. קושיה אמתית אחת אכן קיימת, והיא הסתירה בין הפרשיות השונות (ויש להוסיף כאן גם את דברים כ"ג, ד-ז ואת שופטים י"א, יז), ואף בין פסוקיה של אותה פרשה (דברים ב'), בשאלה אם נתנו בני עשו ובני מואב רשות לישראל לעבור בארצם או לא.

נתוני המקרא מול נתוני השטח

כפי שראינו למעלה, פסוקי הפרוזה של במדבר כ"א ודברים ב' הם ברורים ומובנים, ובהם נאמר כמעט בפירוש שנקודת החצייה של נחל זרד היא בצפון-מזרחה של מואב הגרעינית. זו היא נקודת פְּרָדָה ממדבר מואב ומכל שרשרת נדודי המדבר, רגע אחד לפני מעבר נחל ארנון, המסמל עידן חדש ומציאות גאוגרפית חדשה.

21. דובר בוטה במיוחד בקבוצה זו הוא מקסוול מילר. קראתי בתשומת לב את מאמרו (לעיל, הערה 14), ולא הופתעתי לגלות דוגמות ללוגיקה פגומה, חוסר התמצאות במקרא ושליטה לקויה בעברית. אביא כמה דוגמות: בעמוד 581 הוא חותר להוכיח את טענתו של דייויס, שבמדבר כ"א מבוסס על במדבר ל"ג. הוא מונה את שבע הנקודות האחרונות ברשימת המסעות במדבר ל"ג מפונון ואילך, ומנתח את היחס בין הרשימות: "Punon, Obotoh, and Iye-abarim are unknown elsewhere in the Hebrew Bible except in Num 21:10-13". שגיאה כפולה: פונון ידועה ברשימת אלופי אדום בבראשית (ל"ו, מא, בצורה 'פִּינֹן') ודווקא במדבר כ"א אינה נזכרת. באותו עמוד הוא מפרש את עיי העברים כשם עצם כללי – "the ruins of the other side", ומסביר שהואיל ובכל הרשימה ידע המחבר להציג שמות פרטיים של מקומות, ורק כאן נתן מושג כללי, סתמי ומעורפל, הא למדת שלא הכיר את החצי הדרומי של מואב. עד כאן דבריו. הפירוש הלשוני שהוא מציע אינו הולם את לשון הפרוזה המקראית כפי שיכול לחוש מיד כל דובר עברית או אפילו לועז שפתח קונקורדנציה, ועל הלוגיקה אין צורך להכביר מילים. בעמוד 582 הוא מסביר שבני לוט הם רק המואבים(?), ואם אחר כך מכונים גם העמונים "בני לוט" ומצד שני "המואבים היושבים בער" אינם נקראים שוב "בני לוט", הרי זו סתירה כפולה המלמדת על הלחמה בלתי-זיהירה של שני מקורות! באותו עמוד הוא מפרש ש"מדבר מואב" הוא בעצם שם כולל לכל ארץ מואב שממזרח לים המלח, כי 'מדבר' יכול להתייחס לכל אזור שאינו מעובד באינטנסיביות, כפי שמוכיח המקרה של 'מדבר גבעון' בשמ"ב ב', כד (אחת מתוך 270 הופעות של 'מדבר' במקרא!), ויוצא שלפי הפסוקים בדברים ב' לא הקיפו ישראל את מואב אלא עברו בתוכה, בניגוד למה שנאמר במקבילות. בעמוד 583 מצוטט הפסוק "אתה עֵבֶר היום את גבול מואב את ער" (דברים ב', יח). לדברי מילר, הפסוק הזה מזוהי מתוכו ומוכיח שלפנינו שני מקורות שהוכלאו ללא הבנה, שכן "אתה עֵבֶר היום" פירושו "אתה נכנס היום", וממילא קשה, הרי הישראלים כבר נכנסו למואב לפני כמה פסוקים! באותו עמוד הוא מקשה שוב קושיה 'חמורה': מדוע לא נזכר לפני "ואשלח מלאכים ממדבר קדמות" (שם, כו), שישראל הגיעו למדבר קדמות? התשובה: חל בלבול בטקסט וצריך להיות (ללא שום ביסוס בנוסח או תרגום כלשהו) "מדבר קדש" (ואגב, את השם קֶדֶש הוא מתעתק Kadesh במקום Kadesh). אמנם את קדש עברו בני ישראל כבר מזמן, אבל הטקסט הרי מבולבל...

השוואת הנתונים שעמדנו עליהם אל המציאות הטופוגרפית של ארץ מואב מחייבת להניח שנחל זרד הוא יובל של נחל ארנון, הזורם מעט מדרום לו באזור מזרחי יחסית. החשיבות המיוחדת שמייחס לו הכתוב מלמדת שמדובר בוודאי בנחל משמעותי, ולא בגיא צדדי כלשהו.

כפי שציינתי לעיל, כמה חוקרים מחוץ ל'זרם המרכזי' אמנם עמדו על כך שאי אפשר לזהות את נחל זרד עם ואדי אל-חסא, אבל אין ביניהם הסכמה בשאלה היכן יש לזהות אותו. קלרמון-גנו,²² ועוד לפניו המפה שבה השתמש זיטצן, הציעו את ואדי כרכ.²³ זיטצן (ברישום מסעותיו מיום 23 בינואר 1807) הסתייג בקיצור מזיהוי זה,²⁴ ואכן איאפשר שהכתוב מדבר על נחל זה שתחילתו במרכזה של מואב ועיקר מהלכו במערבה, ולא במדבר שממזרח למואב.²⁵ זיהוי דומה שיש לדחותו על הסף מאותן סיבות הוא ואדי בני חמאד שמצפון לוואדי כרכ.²⁶ יש שחשבו על ואדי סעידה,²⁷ חלקו העליון המזרחי של נחל ארנון. אולם ואדי סעידה הוא נחל ארנון עצמו, והכתוב הרי מדבר בפירוש בשתי הפרשיות על מעבר שני נחלים בזה אחר זה – זרד ואחריו ארנון.²⁸ ראוי גם להסתייג ממחקרים שבנו את דיוניהם על פסוקים עמומים, כמו השירה המיוחדת של ספר מלחמות ה'.²⁹ כל פירוש לטקסט כזה הוא בהכרח ספקולטיבי, ולא עליו צריך להשתית את הדיון.

22. לעיל, הערה 7, עמ' 220.
23. בזיהוי זה תמכו במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים גם גזניוס, קייל, דילמן, דליטש ודרייבר. ראה: F. Brown and others, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (rerint), Oxford (n.d.), p. 279b; A.H. Van Zyl, *The Moabites*, Leiden 1960, p. 56, n. 5.
24. לעיל, הערה 2.
25. חוקרי המאה התשע עשרה לא היו תמיד בקיאים כראוי בפרטיה של ארץ מואב. במפת הארץ של קונדר משנת 1889 (C.R. Conder, *Palestine*, London 1889; המפה בראש הספר) ואדי נח'לה ויובליו אינם קיימים, ואילו ואדי כרכ נמשך בחזקה מזרחה אל המדבר.
26. J.L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London 1822, Rendered into HTML by S. Thomas, January 20, 2004 (etext.library.adelaide.edu.au/b/burckhardt/john_lewis/syria/complete.html), p. 265; F. Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible*, Paris 1912, entry Zered.
27. בראון (לעיל, הערה 23) בשם אוגוסט קנובל; ד' בן גד הכהן, 'גבולה הדרומי של ארץ-ישראל בספרות התנאית ובמקרא', **קתדרה** 88, תשנ"ח, עמ' 19-24.
28. בן גד מיישב שאת המילים "קומו סעו ועברו את נחל ארנון" יש לראות "כפתיחה לנאום ולא כהוראת מסע נפרדת", ויש לומר שנחל זרד זהה עם נחל ארנון בחלקו המזרחי. את הפסוקים במדבר הוא מפרש: "משם נסעו ויחנו בנחל זרד (הוא ארנון), משם נסעו וחנו בעבר ארנון..." – "תחילה חנו בנחל זרד, ועם הנסיעה משם הם נמצאים כבר מעבר לארנון". לטעמי תירוצים אלו דחוקים ואינם הולמים את פשוטו של המקרא.
29. כגון: י' בן-שם, **כיבוש עבר הירדן: עיון מקראי**, תל אביב תשל"ב, עמ' 57-59; בן גד הכהן (לעיל, הערה 12).

נחל העשוי להתאים לתיאור התנ"כי של נחל זרד הוא ואדי נח'ילה (מכונה לעתים ואדי מח'רס, ואדי אל-ג'ון או ואדי אל-מוג'ב).³⁰ זהו נחל ארוך, היובל העיקרי של נחל ארנון, שהוא ויובליו הדרומיים מהלכים באלכסון לאורך כל מזרחה של ארץ מואב, מדרום-דרום-מזרח לצפון-צפון-מערב. נחל זה נשפך אל הארנון מתחת לערוער (עראער), כמה קילומטרים לפני התחברותו של הארנון בקניון בלתי-עביר. ואדי נח'ילה הוא נחל עמוק, שב-25 הקילומטרים האחרונים שלו יש זרימת מים קבועה. הקטע האחרון של נחל זה, שהוא נתון נופי בולט ביותר, הממוקם בצפון-מזרח מואב, בגבול המדבר, ובנקודה קרובה לארנון, הולם יפה את הנתונים

איור מספר 4: האזור שממזרח לים המלח (בהגדלה) – מתוך האטלס המקראי של פלמר (ראה להלן, הערה 30).

30. הזיהוי נמצא לראשונה באטלס המקראי של ריצ'רד פלמר משנת 1831 (Palmer's Bible Atlas, A facsimile of the 1831 edition, London 1981, Map 25 כראוי ובצדו הכתובית 'Brook Zered', אלא שיחד אתה נרשם כאן בטעות השם הערבי Seyle Sayde (ראה איור מספר 4). סיל סעידה האמתי (= חלקו המזרחי של הארנון) אינו מסומן במפה (ראה איור). גם באטלס דעת מקרא (י' אליצור וי' קיל [עורכים], ירושלים תשנ"ג, עמ' 35) מצויר ואדי נח'ילה ובצדו נרשם 'נחל זרד', אבל בטקסט המלווה את המפה (שם, עמ' 34) מזוהה נחל זרד עם ואדי חפירה, חלקו העליון של ואדי טרפויה!

העולים מן הכתובים. כדאי לציין שחיים בן דוד ועמוס קלונר גילו דרך קדומה, שהם מתארכים אותה לתקופות המקראיות, החוצה את ואדי נח'ילה בחלקו התחתון (ראה איור מספר 5). לפי השערתם חצתה הדרך אחר כך את נחל ארנון בחלקו המזרחי.³¹ אפשרות אחרת: **ואדי טרפ'נה** – יובל עיקרי של ואדי נח'ילה. יובל זה מגיע ממזרח ונשפך אל ואדי נח'ילה, כעשרה קילומטרים מדרום לשפכו של נח'ילה אל הארנון. נחל זה הוא אכזב³² אבל הוא ארוך מאוד (כשבעים קילומטר בתוך המדבר שממזרח למואב!), ובחלקו האחרון הוא עמוק ומדרונותיו תלולים. זכות הראשונים על זיהוי נחל זרד עם ואדי טרפויה שמורה לישראל זאב הורוויץ,³³ שהבחין בדמיון שבין שם הוואדי בימינו לבין השם נחל טרוויא, המחליף את 'נחל זרד' בתרגום

איור מספר 5: שרידי הדרך הקדומה ליד ואדי נח'ילה (צילום: גלעד פלאי).

31. Ch. Ben-David and A. Kloner, "Mesillot" on the Arnon: An Iron Age (pre-Roman) Road in Moab', *BASOR* 330, 2003, pp. 65-81.

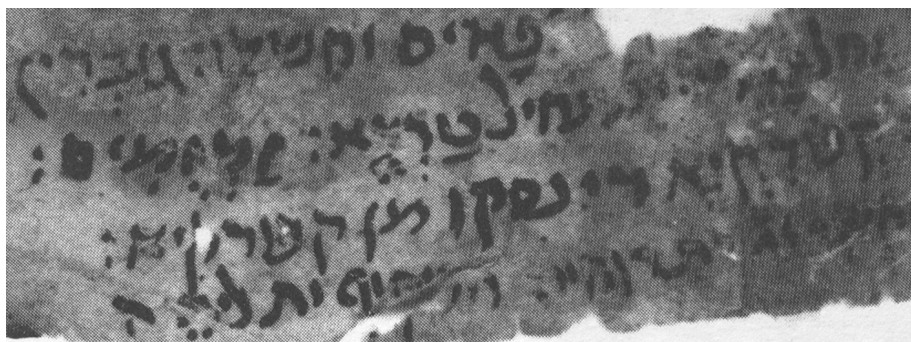
32. נתון זה אינו גורע ממעמדו ומהגדרתו כנחל חשוב ומשמעותי; ראה מאמרי: 'נהר, נחל ו"נחל איתן", **איגוד: מבחר מאמרים במדעי היהדות**, דברי הקונגרס העולמי הארבעה עשר למדעי היהדות א, תשס"ט, עמ' 19-3.

33. "ז' הורוויץ, **ארץ ישראל ושכנותיה**, וינה תרפ"ג, עמ' 247. זיהוי זה מוצלח יותר מוואדי א-סלטאני שהציעו סמית (לעיל, הערה 12, עמ' 36) ווין-זיל (לעיל, הערה 23, עמ' 48, 56). ואדי א-סלטאני גם הוא יובל מרכזי וארוך למדי של ואדי נח'ילה, אלא שהוא זורם (באלכסון מדרום-מזרח לצפון-מערב) כ-15 ק"מ דרומית לוואדי טרפויה, והחוצה אותו מדרום לצפון צריך לחצות אחר כך גם את ואדי טרפויה העמוק. לכן אין הוא מתאים לשמש נקודת סיום של מדבר מואב.

המיוחס ליונתן בדברים ב'. אותו שם נתגלה אחר כך גם בשרידי תרגום ארץ ישראל מן הגניזה לדברים ב' בגרסה מנוקדת: טַרְוִיָּא (ראה איור מספר 6),³⁴ ובגיליון כ"י ניאופיטי לבמדבר כ"א בכתוב: טרווייה. שמואל קליין סבר ש'טרוויא' הוא שיבוש קל של tarphea ביוונית (= מקום סבך עצים או קוצים), שהיא לדעתו מקבילה לשונית מדרשית ל'זרד' ללא כל כוונה לזיהוי גאוגרפי.³⁵ אחריו נמשך גם ברסלבי,³⁶ אף על פי שהסתייג במקצת מניסוחיו. לדברי ברסלבי אין כל קשר גם בין 'טרוויא' של התרגום לבין 'טרפויה' שהוא "שם ערבי טהור", הגזור מן 'טרפה', מין ממיני האשל. אולם, על אף שמבחינה לשונית גם קליין וגם ברסלבי צודקים, אין סיבה לקבוע שהשם מנותק מהמציאות הגאוגרפית. במפת הארץ ידועים כמה מקרים של התאמת שם עתיק למציאות לשונית מתחדשת והעברתו מלשון ללשון תוך כדי סיגול לשוני.³⁷

ואולם, בסופו של דבר ואדי נח"לה הוא הנחל הגדול באזור, וגם אם המתרגם זיהה את נחל זרד לא עמו אלא עם היוכל שלו (אולי בהשפעת הקשר הלשוני זרד – tarphea), יש לשקול את האפשרות שהכתוב נתכוון לנחל הראשי. זאת ועוד, אפשר בהחלט שגם השם 'טרוויא' התייחס בעבר (גם?) לוואדי א־נח"לה.

ההבדל בין שתי האפשרויות משמעותי. אם נחל זרד הוא ואדי טרפויה, נמצא שבני ישראל אכן הלכו במדבר מואב שממזרח לוואדי נח"לה (ואדי נח"לה יכול להיחשב הגבול בין הארץ הנושבת לבין המדבר), וכשחצו את ואדי טרפויה מיד היו מוכנים לחציית הארנון המזרחי (ואדי סעידה) לכיוון "המדבר היוצא מגבול האמורי". לעומת זאת, אם אנחנו מזהים את נחל זרד עם ואדי נח"לה, פירושו של דבר הוא

איור מספר 6: תרגום ארץ ישראלי מן הגניזה לדברים ב' (British Library MS Or. 10794 fo. 8).

34. M.L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch II*, Cincinnati 1986, Plate 148. הכתיב 'טַרְוִיָּא' ניכר כאן היטב בתצלום. בגלל טשטוש מסוים של האות וי"ו פיענח קליין בטעות 'טַרְדָּא', וציין: "Meaning unclear" (שם, כרך א, עמ' 331; כרך ב, עמ' 90).

35. ש' קליין, *עבר הירדן היהודי*, וינה תרפ"ח, עמ' 77.

36. לעיל, הערה 3.

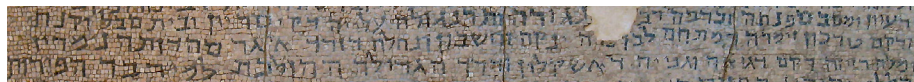
37. ראה בספרי: שמות מקומות קדומים בארץ ישראל, ירושלים תשס"ט, עמ' 404-406.

שבני ישראל הלכו בצדו המערבי של נחל זה עד שהגיעו לנקודת המעבר בקילומטרים האחרונים שלו. לדבר זה עשויה להיות השלכה על הקושי העיקרי העולה מהשוואת המקבילות התנ"כיות: השאלה אם המואבים נתנו או לא נתנו לישראל לעבור בגבולם. נתיב זה, שהוא מצד אחד מחוץ לאזור המיושב של מואב, ומצד שני ממערב לנחל הבולט התוחם את מואב ממזרח, יכול להיות מוגדר בהקשרים מסוימים בתוך מואב ובהקשרים אחרים "במדבר אשר על פני מואב ממזרח השמש" (במדבר כ"א, יא).³⁸

שני סעיפים של הדרך הראשית ההולכת מצפון לדרום ("המסלול בארנן", כתובת מישע שורה 26), חוצים את נחל ארנן ממערב לנקודת השפך של ואדי נח'ילה. בני ישראל אשר "לא באו בגבול מואב" (שופטים י"א, יח), עשו את דרכם כמה קילומטרים מזרחה יותר, והוצרכו לחצות קודם את ואדי נח'ילה, הוא נחל זרד, ומיד אחר כך את הארנן המדברי, "ויחנו מעבר ארנן אשר במדבר היצא מגבל האמרי" (במדבר כ"א, יג).

נחל זרד בברייתא דתחומין

הברייתא המפורסמת, המונה את תחומי ארץ ישראל שהחזיקו עולי בבל, ידועה לנו מארבעה מקורות (ותולדותיהם): הספרי, התוספתא, הירושלמי וכתובת רחוב. לקראת סוף הרשימה נמנו (לפי נוסח כתובת רחוב, שורות 17-18): "יבקה וחשבון ונחלה דזרד, איגר סהדותה נמרין ומלח רזיזה" (ראה איור מספר 7). שמואל קליין סבר בשעתו ששמות 'מקראיים מדי' בברייתא, כמו יבוק, חשבון, נחל זרד ויגר שהותא, הם תיקונים של מעתיקים שעמדו בפני שמות שלא הכירו והתאימום

איור מספר 7: שורות 16-18 בכתובת רחוב.

38. דרך המקרא להימנע מביטויים פשרניים מסוג "הכוס המלאה למחצה". בכל הקשר הוא יציג עמדה אחידה המעריכה באופן מובהק צד אחד של הדברים, ואת הסינתזה ישאיר לקורא. בפרק ב' בדברים, שבו אנו עוסקים בדיונונו הנוכחי, ישנה דוגמה טיפוסית הממחישה עיקרון זה בצורה מצוינת. שנות נדודי המדבר הארוכות של בני ישראל מסוכמות בפרק זה פעמיים, כשבין שני הסיכומים חוצצים רק שישה פסוקים. בסיכום הראשון מדבר משה על תקופה של 40 שנה ומציג תיאור של תקופה נפלאה: "כי ה' אלהיך ברכך בכל מעשה ידך ידע לכתך את המדבר הגדל הזה זה ארבעים שנה ה' אלהיך עמך לא חסרת דבר" (פס' ז). כעבור שישה פסוקים הנושא הוא 38 שנות הנדודים, וכאן התיאור הוא של מוות וקללה: "שלשים ושמונה שנה עד תם כל הדור... וגם יד ה' היתה בם להמם מקרב המחנה עד תמם. ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות מקרב העם..." (פס' יד-טז; שים לב להכפלה היתרה של האות מ"ם, המדישה ומכפילה מהומה ומוות). על העיקרון הזה ראה: מ' ברויאר, 'לימוד פשוטו של מקרא', המעין יח, תשל"ח, עמ' 1-13.

למקרא. לפי הכלל "הנוסח הקשה הוא הנכון", הוא בחר בנוסחות שוליות כמו 'יוסקא' (אותו תיקן ל'וסקא'), 'נחלה דורד' ו'גר חטמונה' ומצא לכולם זיהויים בארץ הבשן, בהתאם לשיטתו ההיסטורית שהבשן היה יהודי בסוף ימי הבית השני וגם אחרי כן. שיטתו נתקבלה בדרך כלל במחקר, עד לגילוייה של כתובת רחוב בשנות השבעים. כתובת רחוב הארץ ישראלית האותנטית, שלא עברה את מסלול מעתיקי ימי הביניים, טרפה את כל הקלפים. הכתובת אישרה את כל הנוסחות שדחה קליין, והפכה את מרבית עבודתו על הברייטא לחסרת ערך מחקרי.

החזרת יבוק ונחל זרד אל הברייטא מלמדת שבקטע זה מתואר הגבול המזרחי של ארץ ישראל, ואם כן, מתעוררת השאלה כיצד נחלים הזורמים ממזרח למערב עשויים להיות גבול מזרחי של הארץ. יעקב זוסמן התקשה בכך והניח את השאלה פתוחה.³⁹ אולם יש לציין שכבר הירש הילדסהיימר, מראשוני חוקרי ברייטא דתחומין, הציע בשעתו (בשנת תרמ"ה) פתרון טוב להזכרת נחל יבוק. הילדסהיימר הצביע על כך שהיבוק העליון, הזורם מדרום לצפון-מזרח – מאזור רבת בני עמון ועד זרקא, שם הוא נשפך ליבוק התחתון – נקרא לעתים גם במקרא בשם 'נחל יבוק' (כגון בדברים ב', לז).⁴⁰ כדי ליישב את הקושי באופן מלא צריך להרחיב את שיטתו גם לנחל זרד. הילדסהיימר עצמו היה בדעה שנחל זרד הוא ואדי אל-חסא, וסבר שכאן כבר מתואר הגבול הדרומי של תחום עולי בבל; אולם לאחר שהשתכנענו שזיהוי זה אינו נכון, עלינו לחפש מסלול שכיוונו העיקרי הוא צפון-דרום גם לנחל זרד. הדבר יעלה בידינו אם נבחר לזהות את נחל זרד עם ואדי נח'ילה. ואדי טרפויה ישאיר אותנו בקושי. תן דעתך: ירמוך וארנון, שני נחלים בולטים ביותר שכיוונם מזרח-מערב, לא נזכרו בברייטא דתחומין.⁴¹

לא קל להסביר למה הוזכרו שלושת השמות הנותרים – איגר סהדותה, נמרינ ומלח רזיזה.⁴² ייתכן שהם מגדירים קו מקביל שכיוונו צפון-דרום, בגבול שבין בקעת

39. 'זוסמן, 'ברייטא דתחומין ארץ ישראל', תרביץ מה, תשל"ו, עמ' 236.

40. 'נ"צ הילדסהיימר וש' קליין (לעיל, הערה 2), עמ' 98-96.

41. חשבון הנזכרת בברייטא עשויה להיות נקודה ולא קו, אולם הזכרתה בין שני נחלים מעלה את האפשרות שגם במקרה שלה מדובר אולי על נחל ולא על העיר חשבון. אמנם ואדי חסבאן המוכר היום (מצפון לחסבאן-חשבון) זורם ממזרח למערב, אבל אפשר אולי ש'חשבון' שבברייטא הוא ואדי אל-חביס, יובל צפוני של נחל זרקא-מעין המתחיל באזור חשבון ומהלך מצפון לדרום ממזרח למישור מידבא, בערך באותו קו אורך של ואדי נח'ילה. יש לציין שבקדמוניות היהודים ליוסף בן מתתיהו נזכר בעבר הירדן אזור מנהלי בשם Esebonitis (קדמוניות טו 294), ובוודאי מדובר על אזור חשבון. בתיאור חבלי הארץ במלחמת היהודים ג 47 נזכרת Silbonitis (נ"א: Silbonitis, Simbonitis), בין מסמני הגבול המזרחי של פראיה (עבר הירדן). שירר ואחרים תיקנו גם כאן ל-Esebonitis או Sibonitis. אם תיקון זה נכון, הרי יש לנו מקור נוסף לכך שתחום חשבון נחשב גבול מזרחי של ההתיישבות היהודית בעבר הירדן, בהתאמה לברייטא דתחומין.

42. זיהוי של מלח רזיזה אינו ידוע. נמרינ ידועה בשמה עד היום, נ"צ 209145 (ומזוהה עם בית

הירדן המזרחית והרי הגלעד. מאחר שהיו בבקעת הירדן המזרחית אזורים נכריים שהיו פטורים מן המצוות התלויות בארץ,⁴³ אפשר שהיה צורך בעבר הירדן בשני קווי גבול המהלכים מצפון לדרום.⁴⁴

נמרה המקראית). יגר שהדוּתא אינו ידוע במדויק, אבל לפי ההקשר המקראי בבראשית ל"א מקומו בקרבת מחנים ונחל יבוק התחתון.

43. ירושלמי שביעית פ"ו, לו ע"ג: "ר' זעירא אזל לחמתא דפחל וכו'". לזיהוי והפניות ראה: G. Reeg, *Die Ortsnamen Israels nach der rabbinischen Literatur*, Wiesbaden 1989, pp. 257-258.

44. בסיכומי של דיון זה נשאר שאלה עקרונית הצריכה עיון וליבון. התחום שהחזיקו עולי מצרים בעבר הירדן המזרחי מגיע בדרום עד נחל ארנון ("ונקח בעת ההוא את הארץ מיד שני מלכי האמרי אשר בעבר הירדן מנחל ארנון עד הר חרמון", דברים ג', ח, וכיוצא בזה במקראות אחרים). האם ייתכן שהתחום שהחזיקו עולי בבל ונתקדש בקדושת הארץ באופן מוחלט יכלול שטחים שלא היו בקדושה הראשונה של עולי מצרים? לפי הרמב"ם וראב"ד בהלכות שמיטה ויובל פ"ד הכ"ח כל עבר הירדן קדושתו היא כקדושת סוריה שהיא מדברי סופרים ואינה גמורה, אבל כבר הקשו הבאים אחריהם על דבריהם והוכיחו מהתוספתא ומהירושלמי ש"חשבון וכל עריה אשר במישור" וכו' הם הם "עבר הירדן" שבכלל שלוש ארצות לביעור, וקדושתו גמורה. בנידון שלנו הנוגע לארץ מואב הגרעינית, יש להקשות גם מהמשנה (ידים פ"ד מ"ג) הקובעת בפירוש "עמון ומואב חוצה לארץ". דוד בן גד הכהן החליט (גם) מכוח קשיים אלו שנחל זרד הוא ואדי סעידה, חלקו המזרחי של נחל ארנון, אבל כפי שראינו פתרון זה אינו מתאים כראוי לתיאור שבמדבר ובדברים (ראה לעיל הערה 28). לפיכך נראה ששייבה ישראלית גמורה בחבל ארץ כלשהו, גם מחוץ לתחום עולי מצרים, קידשה אותו בקדושה גמורה למצוות. "מואב" שהיא "חוצה לארץ" הייתה כנראה רק חלק קטן מארץ מואב המקראית. קביעת תחומיה מותנית במציאת קצה חוט לזיהוי 'מלח רזיזה' ובהתחקות מדויקת אחרי החלקים היהודיים והנכריים בארץ מואב. נושא זה מצריך דיון לעצמו, החורג מן האופק של המאמר הנוכחי.